

Kelet-európai liberálisok

Széljegyzetek Csizmadia Ervin és Ripp Zoltán könyveihez

(Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék. I–III., T-Twins Kiadó 1995., Ripp Zoltán: Szabad demokraták. Napvilág Kiadó 1995.)

A két könyv kritikai ismertetését hadd kezdjem Szabó Miklós írásának felidézésével. Ez a kiváló történész ugyanis, miközben ugyanezeket a műveket elemezte, ahelyett, hogy történészhez illően depolitizálta volna írását, saját politikai indulataival terhelte azt. Ezért van az, hogy noha méltán emeli ki Ripp elfogulatlan történeti elemzésének erőnyeit, megalázóan „bánik el” Csizmadia Ervin nagyszabású vállalkozásával. Ítéletét nem érvekel, hanem személyes, méltán megszerzett, tudományos tekintélyével támasztja alá. És ez a módszer sajnos nemcsak a múltból ismerős, hanem ma sem szokatlan.

Szabó Miklós igazságtalanul állítja szembe Csizmadia Ervin könyvét Rippével. „Csizmadia bennfentes az SZDSZ-világban – írja –, de így nyert benyomásait hangsúlyozottan objektív elemzés anyagaként kezeli. Ebből az értelmezési pozícióból nem jut termékenyebb értelmezési keretekhez a demokratikus ellenzék jellemzésében, mint a passzív társadalmi környezet és az avantgard opozíció vagy az intellektuel vezető elit és a plebejus tagság ellentétpártjaihoz. Ripp jobb látószögből elemez, és ezért értelmezési szempontja a rendszerváltás. Az ő beállításában az SZDSZ kemény és következetes rendszerváltó párt. Ebből a megközelítésből jól értelmezhető az SZDSZ és az MSZP viszonya. Nehezebb az értelmezés, amikor a könyv az 1990-es választás utáni helyzetre térve az SZDSZ–MDF-viszonyt mint rendszerváltási alternatívák ellentétét vizsgálja. A szerző koalíciópárti MSZP-s álláspontból elemzi a kisebbik koalíciós partner történetét. Kívánja, hogy ama jobboldali keresztény–nemzeti fundamentalizmus támadásaival szemben az SZDSZ őrizze meg erejét, s ezen a fronton az MSZP hosszabb időre tartsa meg a polgári szövetségest. Ám nem kívánja, hogy az SZDSZ az MSZP

fejére nőjön, s erősebb partnerré váljon. Nem bocsátja meg az SZDSZ-nek az 1990-es antikommunista kampányt, de ez csupán tartózkodóvá teszi, nem ellenségessé." (Szabó Miklós: SZDSZ-kép végre nem „független politológus” ecsetjével. 4x4, 1995. december 7., 17–18.).

Ha Szabó Miklós szembeállítja a politológust a történéssel (s ezt a szembeállítást nem igen lehet ebben a formában értelmezni), ő egy harmadik állásponttól értékeli a két könyvet: a pártpolitikus álláspontjáról. Ez az álláspont egyébként teljesen jogosult („Hasznos-e a mű a pártnak?"; „Használ-e a munka az ügynek?"), csakhogy akkor nem igazán érthető, hogy ehhez miért kellett Csizmadia könyvét sommásan elítélni? Hiszen amit leír, a bennfentesség, a benyomások objektív elemzés alapjaként való kezelése, a nem termékeny értelmezési keretek stb. olyan minősítések, amelyek a művet *ab ovo* diszkvalifikálják az SZDSZ-es olvasók és általában az olvasók szemében. Anélkül azonban, hogy Szabó Miklós valójában is elemezné, értelmezésekkel támasztaná alá saját minősítéseit. Ripp könyvének a méltatása, mindaz, amit Szabó Miklós a műről leírt, nem igényelte a Csizmadia-monográfia sommás elintézését, különösen ilyen hányaveti módon.

Csizmadia Ervin kétségkívül nagyobb rokonszenvvel s mélyebb elkötelezettséggel közeledik a tárgyához, mint Ripp Zoltán. De, mint azt már a háromkötetes munka műfaji felosztása is jelzi, a könyv elsődleges feladatának a *dokumentálást*, a mintegy jelen idejű rögzítést tartja. A higgadt értékelés a dokumentálásra, a tények megállapítására, az önmeghatározásokkal való szembeállításra épülhetne, ettől viszont Csizmadia bizonyos fokig elhatárolja magát; saját preconcepcióját, saját felfogását az értékelésben, az immanens kritikai elemzésekben erősen korlátozza. Ez az önkorlátozás bizonyos szempontból tiszteletreméltó szerénység, másrészt azonban az olvasóban hiányérzetet kelt, hiszen az egyes szereplők öndefiníciójából kiformalódó igazságok, nézetek a rendszerszerű értelmezési keretek hiányában relativizálódnak. Csizmadia nem apologéta, hanem (okulva a „premodern” értelmezések elfogultságaiból) „posztmodern” módon, szándékosan korlátozza önmagát. Az egyes nézetek így a történelem „narratíváiként” jelennek meg, s Csizmadia nem érzi feljogosítva magát arra, hogy rangsoroljon közöttük, megítélje őket. Ezt csak akkor tehetné, ha saját rendszerezett álláspontja lenne a történésekről. A posztmodernizmus (isten tudja, mit is jelent ez a szó?) így leltárba veheti a történelemlről kialakított nézeteket, de nem jeleníti meg a történelmet.

A könyv monográfiakötetének történetírása, eseményleírása *túlságosan általános* ahhoz, hogy – mai tapasztalataink alapján – ezt a szerepet betölthesse. Ebben a keretben nagyon nehéz kellő történelmi distanciát tartania a demokratikus ellenzékkel szemben, különösen az interjúkötetnél, amelynél a műfaj mindvégig feltételezi a személyes nexusokat. A rokonszenv s a csaknem évtizedes kapcsolat nyílt megvallása nem a bennfentesség (általam értelmezhetetlen) attitűdjét jelenti Csizmadianál, hanem sokkal inkább azt a kérdést veti fel, hogy az interjúk, a dokumentumok s az értékelések elkötelezettsége végül is lehetővé teszi-e azt, hogy a szerző valóban időtálló elemzést adjon. **Csizmadia szinte csak „rásegítő” kérdésekkel rögzíti a demokratikus ellenzék „hőseinek” már-már a veteránokra emlékeztető emlékezéseit, de nem konfrontálja sem külső, sem belső forrásból táplálkozó más véleményekkel.** Felmerül a kérdés: a szerző valójában képes-e elemezni és értelmezni interjúalanyait? Nem mintha ez kötelező lenne számára, de a kérdező önkorlátozása így nem jelent mást, mint azt, hogy egyszerű kommentátori szerepre vállalkozik, és ez a szerep, passzivitása miatt, könnyen olyan látszatot kelthet, hogy *Csizmadia teljes egészében azonosul interjú-alányaival.* Ha tudatosan vállalja azt, hogy a demokratikus ellenzék prominens alakjainak a rendszerváltás szociológiai és intellektuális előzményeiről szóló emlékezéseit és „narratíváit” 1990 után, tehát közvetlenül a rendszerváltás után rögzíti, akkor is felmerülne az a kérdés, hogy interjúalanyainak arcképcsarnoka valójában tükrözi-e a demokratikus ellenzék belső tagoltságát, különböző áramlatait. A jövő elemzések számára (más dokumentumkötetekkel együtt) így is fontos történeti anyagot jelentene, de a szerző saját értelmezése mindenképpen akkor is hiányozna. Az interjúknál az értelmező mozzanatok hiánya azzal jár, hogy akik nem szerepelnek a kötetben, azoknak ebből fakad a hiányérzetük, akik szerepelnek, (mint Szabó Miklós is) azoknak abból, hogy az interjúkhoz a szerzőtől nem találnak külső megerősítést és igazolást.

Kevesebb problémát jelent a dokumentumkötet. Ez az összeállítás igen jó válogatás, viszonylag teljes képet kapunk a demokratikus ellenzék politikai és intellektuális fejlődéséről. Ugyanakkor nem tartalmaz olyan új felfedezéseket, új mozzanatokot vagy új szempontokat, amelyek a demokratikus ellenzékéről eddig kialakult összképet vagy a demokratikus ellenzéknek önmagáról kialakított képét alapjaiban érintené, vagy új megvilágításba helyezné. A dokumentumgyűjtemény, valamint az interjú-kötet alapvetően „melléklet” a monografikus feldolgozáshoz; ebből

következően a monográfia feladata az értelmezés és a folyamat-ábrázolás. Amit tehát Szabó Miklós meglehetősen publicisztikus modorban bírál, a „bennfentesség” problémája, a monográfia esetében lehet igazán szempont, hiszen a szerző és az interpretátor voltaképpen itt adhat átfogó képet a demokratikus ellenzék s vele a magyar történelem csaknem három évtizedéről.

Szabó Miklós ellenszenvé odáig terjed Csizmadia iránt, hogy még sajátos műfaji polémia (?) is kezd. Szerinte Csizmadia könyve politológiai, míg Ripp könyve történeti jellegű. Ezt a különbségtételt nemigen lehet értelmezni. Különösen akkor nem, ha azt vesszük alapul, hogy Csizmadia elemzése *lezárt korszakkal foglalkozik*, hiszen a rendszerváltással történelmileg mégiscsak új fejezet kezdődik, míg Ripp Zoltán könyve történelmileg *„befejezetlen”*, hiszen a jelen története. Ebben a vonatkozásban tehát a politológiai és a történeti nézőpont szembeállítása a két mű kapcsán egyáltalán nem kézenfekvő. Nem beszélve arról, hogy nem is nagyon értelmezhető így az ún. „politológiai” nézőpont, hiszen Csizmadia Ervin könyve nem a politológia paradigmatiszta módszerével íródott, hanem sokkal inkább a demokratikus ellenzék politikátörténetének összefoglalására tesz kísérletet. Ellenkezőleg áll tehát a dolog: Csizmadia elemzéseiből éppen a politológiai, elméleti összefoglalások, valamint a politikai szociológiai megalapozások hiányzanak. Témáját a politikátörténetre szűkíti, amivel bizony komoly hiányérzetet kelt olvasóiban. E szűk politikátörténeti nézőpont miatt **hiányzik a rendszer és a rendszerváltás politológiai értelmezése, ugyanígy a tulajdonviszonyoknak, a hatalmi és uralmi struktúráknak fogalmilag is kikristályosodott elemzése**; ezek jelentenek Csizmadia elemzéseinek történeti–szociológiai alapját. A mű ábrázolja a demokratikus ellenzék létrejöttét, ábrázolja a demokratikus ellenzék ideológiai és politikai tagolódását meghatározott periódusokban, ábrázolja a nemzetközi politikai környezetet, valamint a korábbi uralkodó elit magatartásának változásait a demokratikus ellenzék kihívásaira, de **hiányzik egy mélyebb történeti–szociológiai megalapozás**, amelyben a szerző a politikátörténetnek a posztmodern „narratíváknál” átfogóbb, mélyebb és lényegesebb értelmezését adhatná. A szerző – az átfogóbb és kritikusabb értelmezés hiánya miatt – mintegy eltűnik a tárgy mögött, de a történelemelemzés hiányosságai miatt egyben a történelmi folyamat totalitása is eltűnik. *Marad a hatalom és az ellenzék, az államkultúra és az ellenzék konfliktusainak politikátörténete.*

Mindezt azonban méltánytalan dolog lenne számon kérni Csizmadián, több okból is. Egyrészt azért, mert Csizmadia áttekintése egy későbbi, értelmező feldolgozásnak fontos előfeltétele, tehát egy fontos történeti korszak feldolgozásának kikerülhetetlen munkafázisáról van szó. Másrészt viszont a demokratikus ellenzék történeti–szociológiai értelmezéséhez csak a kelet–közép-európai átmenet feltárásán keresztül juthatunk el. Annak elemzésén keresztül, ahogyan az államszocializmusok, tehát egy specifikus tulajdon-, hatalom- és uralmi viszonyokat jelentő forma felbomlásának s átalakulásának kérdéseit megértjük, s az átmenet problémáit mintegy paradigmaticusan is rögzíteni tudjuk. „A »tranzitológia« paradigmáján belül dolgozó tudósok – írja Szelényi Iván – kimondva vagy kimondatlanul feltételezik, hogy az államszocializmus összeomlása után a társadalmak szükségszerűen a piaci kapitalizmus és a demokrácia Nyugat-Európából és Észak-Amerikából ismert típusa felé haladnak. ...E társadalmak nem »a szocializmus romjain építik« – külföldről ismert mintákat »megvalósítva« – a kapitalizmust; pontosabb, ha azt mondjuk, hogy »a szocializmus romjaiból« igyekeznek egy újfajta, működőképes gazdasági rendszert kiépíteni.” (Szelényi Iván: Menedzser-kapitalizmus. *Magyar Lettre Internationale*, 1995. tél, 19. sz.)

Csizmadia könyvéből a formának ez az elemzése hiányzik. Pedig voltaképpen ez jelentette volna a valódi politológiai elemzést a szűken vett politikátörténettel szemben. Másrészt viszont *egy ilyenfajta feldolgozásnak a tudományos, történeti, szociológiai és elméleti feltételei csak most érlelődnek*, tehát nem lenne méltányos ezek hiányát Csizmadia első áttekintésén számon kérni. Az erre vonatkozó elemzések az utóbbi időszak, elsősorban az utóbbi két év elméleti és szociológiai kutatásainak eredményeként születtek meg.

Ha tehát Csizmadia Ervin könyvével kapcsolatban ambivalensek az olvasó benyomásai, az leginkább egy kvázi- jelenidejűségből adódó ambivalenciára vezethető vissza: Csizmadia szinte mindent leír a demokratikus ellenzék politikátörténetéről, amit tudni érdemes (néha még többet is), de ez a történet mind az érintettekben, mind az olvasókban a legújabb történelmi tapasztalatokkal konfrontálódik, s a politikátörténetből kibontakozó, a demokratikus ellenzék által anticipált jövőkép s a jelen empirikus tapasztalatai között szinte értelmezhetetlenül nagy törések vannak. Sem a demokratikus ellenzék egyes irányzatai közötti összefüggések, sem a demokratikus ellenzék különböző periódusokban megfogalmazott programjai nem foghatók fel úgy, mint

a jelen történelmi periódus sajátosságainak elméleti és politikai megalapozására tett kísérletek. **Mai tapasztalataink alapján a magyar demokratikus ellenzék története sokkal inkább a magyar szocializmus utolsó korszakának az epifenomenonjaként jelenik meg, mint a magyar posztoszocialista politikai demokrácia és történelmi forma elméleti megalapozásaként.** S ez nem arra vezethető vissza, mintha a magyar demokratikus ellenzék gondolkodása nem lett volna teleologikus, hanem arra, hogy a gondolkodás telosz-mozzanata egy változó politikai taktikába ágyazódott be, az államszocialista forma válsága kibontakozásának egyes periódusaihoz kötődött. Tehát a magyar demokratikus ellenzék gondolati fejlődésének sincs önálló története (bármennyire is illetlen ezzel kapcsolatban Marxra utalni), ez a történet mélyen beágyazódik a szocializmus legitimációs válságának történetébe.

Más kérdés az, hogy éppen a rendszerváltás folyamatában a politikai diszkontinuitás miatt nehéz megtalálni a jelen és a múlt története között a történelmi és szociológiai kontinuitás mozzanatait és trendjeit. De a jelen története nem fogható fel úgy, mint a nyolcvanas évek demokratikus ellenzéke által anticipált történet, noha **a demokratikus ellenzék gondolkodásában a technével szemben a telosz volt a domináns elem, s ennyiben ez a gondolkodás is kelet-európai.** Még akkor is, ha a rendszerkritikai attitűd meghatározó volt a második nyilvánosságban. Legitimációjában az ellenzék előbb a történelemben felvállalt kontinuitást hangsúlyozta, fokozatosan tért át egy megreformált, felvilágosult autoriter szocializmustól, valamiféle szocialisztikus és demokratikus harmadikutasságtól 1956 baloldali tradícióinak vállalására, majd – különösen 1987 után – a jövőre vonatkozó elképzelések, nyersen és egyértelműen egy liberális polgári demokrácia, egy közvetett parlamentáris demokrácia politikai anticipálásához jutott el. De *mindaz, amit ők az átmenetről mondtak, nem kapott elméleti távlatokat, nem szervesült a rendszer-váltás politikai aktusaihoz.*

Míg a múltra vonatkozó legitimációs hivatkozásokban a magyar 1956 és a csehszlovák 1968 különböző időszakokban, különböző hangsúlyokkal központi helyet kapott, **a nyolcvanas évek végén egyre nyilvánvalóbban fogalmazódott meg egy nyugat-európai, illetve amerikai liberális demokrácia utópiája, mint a jövőre irányuló legitimációs hivatkozás.** Ez persze nem Pallasz Athénéként pattant elő, hanem viszonylag hosszú idő alatt megformált jövőkép lett (amihez hozzá kell venni, hogy a konkrét megfogalmazást mindig befolyásolja a demok-

ratikus ellenzék politikai taktikai érdeke is), de azzal együtt, hogy az 1968-as dezilluzionizmustól 1989-ig többé-kevésbé következetesen előrehaladó folyamatnak bizonyult, az átmenetre vonatkozó kérdések sohasem nyertek elméletileg következetes kifejtést. *Ezek az átmenetre vonatkozó elképzelések ugyanis már csak egy választási párt programjának szintjén fogalmazódnak meg.* Csizmadia könyve kevésbé tudatosan és nem mindig eléggé plasztikusan írja le ezt a folyamatot, de mind az interjúkötetben közölt önmeghatározások, mind pedig a dokumentumkötetben közölt ellenzéki dokumentumok több oldalról igazolják ezt a gondolati fejlődést, valamint azt, hogy az ellenzék a hetvenes évek második felére teljeseedik ki leginkább elméletileg.

Hogy *az ellenzéki gondolkodás forrásaiban, majd pedig belső irányzatainak tagoltságában nem egységes,* tehát hogy korántsem egységes irányzatról van szó, azt Csizmadia Ervin könyve széleskörűen és gazdagon dokumentálva mutatja be. Ezt más források, feldolgozások is igazolják, noha korántsem a Csizmadiaéhoz hasonló részletességgel és teljességgel. A könyvből azonban kiderül, hogy az ellenzék intellektuális fejlődése 1968 után a lengyel Szolidaritás paradigmaváltásának a megértéséig a leginkább egyértelmű, hiszen a hatalommal való együttműködés illúzióvesztő felmodásából ez alatt az idő alatt jutnak el az államkultúrán és az államhatalmi struktúrákon kívüli társadalmi önvédelem – a lengyel tapasztalatok alapján – osztálybázisú megszervezésének (és megszerveződésének) problematikájáig. Éppen a lengyel ellenállás 1976 utáni tapasztalatainak tükrében válik világossá az a körülmény, miszerint a magyar nemzeti fejlődés számára fontos, hogy az osztályszerkezetek eltűnése a szocializmussal szembeni önvédelem társadalmi megszervezését más utakra sorolja, mint a lengyelt, nem teszi lehetővé, hogy a nemzeti ellenállás egy újraszervezett osztály bázisán bontakozzék ki, hanem sokkal inkább az alternatív gazdaság és az *alternatív kultúra* kérdését állítja középpontba. A magyar ellenállásnak egy (látszólag) depolitizált, az egyéni cselekvésre, túlélési stratégiákra épülő „polgárosodás” a hordozója. Az ellenállás másfelől ösztönzéseket kap az omnipotens és paternalista állam legitimitációjának a hetvenes évek végén bekövetkező fokozatos gyengüléséből, s a nyolcvanas évekre kialakult totális válságából. A rendszerváltást előkészítő politikai erők pontosan ennek a belső, legitimitációs válságnak a különböző interpretációjára építették politikai taktikájukat. De minél közelebb kerültünk a legitimitációs bázis összeomlásához, a jövőre vonatkozó elképzelések annál általánosabbak és elvontabbak lettek. Míg

végül a demokratikus ellenzék is eljut egy parlamenti demokrácia megteremtésének politikai programjához, de az erre vonatkozó gazdasági, szociológiai és intézményi kérdésekről szűk képpel csak mint normatív, politikailag artikulált, elvont célról beszél.

Ebben az értelemben tehát Csizmadia monográfiája történeti mű, még hozzá *politikátörténet*, paradigmátikusan nem politológiai. Ha azokat a gazdasági, szociológiai, politikai–szociológiai kérdéseket kérjük számon az elemzésein, amelyek a rendszerváltáshoz vezető folyamatokat tennék a mű középponti kérdésévé, az már nem a demokratikus ellenzék politikai története, hanem a rendszerváltás előzményeinek történeti–szociológiai elemzése lenne. Ezt az igényt a kötet „kitekintései” a nemzetközi és hazai belpolitikai folyamatokra nem pótolják, mert amíg a demokratikus ellenzék belső fejlődésének terepén Csizmadia otthonosan, nagy empátiával mozog, a nemzetközi politikai vagy a belpolitikai fejlődés leírásában többnyire az általánosságok szintjén marad, a rendszerváltáshoz vezető folyamatok ábrázolása nem válik modellértékűvé nála. Ebből következik, hogy **Csizmadia könyvéből nem vezetnek elméletileg megalapozott utak a rendszerváltás alapkérdéseinek megértéséhez, mint ahogyan kelet–közép-európai átmenet tranzitológiai elemzéséhez sem.**

Ripp könyve nem műfajában különbözik Csizmadia monográfiájától, hanem abban, hogy Ripp Zoltán témáját eleve az SZDSZ-re, mint pártra szűkíti, tehát eleve szűkebb, jól körülhatárolt politikai szervezetet elemez. Kiindulópontja, a Társadalmi Szerződés (1987) a demokratikus ellenzék párttá szerveződésének folyamatában valóban felfogható a párttá szerveződés kiindulópontjának. Ripp Zoltán tehát *párttörténetet* ír, adottnak veszi a rendszerváltás gazdasági, történeti és politikai szociológiai kérdéseit csak úgy, mint azokat a nemzetközi összefüggéseket, amelyeket dokumentumok hiányában nem tárgyal. Az álláspont méltányolható, noha az SZDSZ majdan megírandó teljes történetéhez hozzátartozik a nemzetközi politikai és pénzügyi szervezetek közreműködése a magyar rendszerváltásban. Ripp Zoltán tudatos témaelhatárolása tehermentesíti könyvét. Azok a kérdések, amelyeket Csizmadia könyvével szemben különböző oldalról meg lehet fogalmazni, Ripp könyve kapcsán fel se merülnek. Míg a demokratikus ellenzék társadalmi–kulturális értelemben egy sajátos *civil szerveződés* és sajátos, noha nem egységes szubkultúra, amely a zárt hatalmi intézményekhez mint egy nyitott, szubkulturális szervezet viszonyul, addig az SZDSZ

rövid időszak alatt zárt politikai struktúrává alakul, **belső ideológiai és kulturális ellentmondása belül marad a zárt politikai intézményen**, specifikus helye van a magyar parlamentarizmus politikai struktúrájában is. A demokratikus ellenzéki szubkultúra különböző csoportjai nem alkottak feltétlenül rendszert, a zárt politikai struktúra szubkulturális és ideológiai tagoltsága viszont belül marad a rendszeren. Ebben a vonatkozásban tehát Ripp tematikus elhatárolása kézenfekvő volt; noha természetesen azok a kérdések, amelyek „a rendszerváltó SZDSZ” kulturális és ideológiai sajátosságaihoz hozzátartoznak, genetikailag levezethetők a demokratikus ellenzék meghatározott csoportjaiból, de a demokratikus ellenzék politikai és szociológiai kérdéskomplexuma, valamint az SZDSZ-nek mint pártnak a története között nem egyszerűen lineáris folytonosság van, hanem legalább olyan fontosak a diszkontinuitás mozzanatai is, akár történelmileg, akár a demokratikus ellenzék és az SZDSZ szervezetszociológiai kérdéseit vizsgáljuk. Az SZDSZ politikai attitűdjének változásai, belső tagoltsága, állandó konfliktusa a radikalizmus és a liberalizmus között egy mozgalom párttá alakulásának folyamatát jelzi, s az „előtörténet” meghatározó kulturális sajátosságainak fokozatos leküzdését. A radikalizmus és a belső tagoltság meghatározásában **az SZDSZ politikai attitűdjének változása a döntő. A radikalizmus és a liberalizmus állandó belső konfliktusainak megfelelően változik ugyanis a párt karaktere.** Ennek ábrázolása Ripp könyvében telitalálat, ám a magyar liberalizmus és a magyar politikai radikalizmus történeti–szociológiai elemzése egy majdani Szekfű Gyula-i méretű monográfia feladata lehet csupán, ehhez képest Ripp könyve a kutatás kérdésfeltevésének tudatos korlátozásán alapul. Ezért tűnik érettebbnek, kidolgozottabbnak és befejezettebbnek Csizmadiá grandiózus méretű monográfiájánál, bár Ripp is adós maradt az SZDSZ létrejötté nemzetközi háttérének vizsgálatával.

Ripp Zoltánnak nem kellett a rendszerváltó párt elemzéséhez a rendszerváltás politikai szociológiai, illetve gazdasági kérdéseit elemeznie. Ő ugyanis **nem okokat, struktúrákat vizsgált, hanem a politikai események, történések sorát.** Csizmadiánál viszont a demokratikus ellenzék politikai történetírása közben valójában egyetlen kérdés sem érhető, ha nem veti fel a modellválságot, a modernizációs zsákutcát, a pártállam legitimációs problémáit. A magyar demokratikus ellenzék elemzését bele kell illesztenie a kelet–közép-európai modellválságnak, illetve a modernizációs utak válságának regionális kérdéseibe. A demokratikus ellenzék kialakulása, az egyes irányzatok belső

fejlődése, illetve az egyes irányzatok közötti mindenkori erőviszonyok meghatározása nem függetleníthető a konkrét történeti–szociológiai kérdésektől. Az interjúk – legyenek azok akár olyan távlatosak is mint Kis Jánosé – ezt az értelmezést nem pótolhatják, hiszen az alanyok az érintettség miatt is elsősorban az egyes irányzatok öndefiníálását hajtják végre. Az így kirajzolódó kép viszont számos esetben nem magyarázza meg az egyes irányzatok sajátos szubkulturális, ideológiai és elméleti kérdéseit. Krassó és Nagy Jenő, akik a demokratikus ellenzéknek – elfogadva önmeghatározásukat – az ún. plebejus szárnyához tartoznak, nemcsak generációsan és szubkulturális attitűdjeiket tekintve képviselnek egészen más és más csoportot, de az a jövőkép amely rendszerkritikai tevékenységüket meghatározza, politikailag is élesen különbözik. Krassó közelebb áll a kötetben nem szereplő Mikes Tamáshoz vagy Szalai Pálhoz, mint a SZETA képviselőihez (akik nem reprezentánsaikkal szerepelnek az interjú-kötetben), pedig a plebejus jelző tevékenységük preferált társadalmi csoportjait illetően mindkét irányzat esetében több-kevesebb joggal használható. Ám Krassónál, Mikesnél, Szalainál, sőt akár **Eörsinél** is, ez döntően az 1956-os forradalom egy baloldali interpretációjára támaszkodik, s ez a tradíció határozza meg azt a jövőképet is, amely legitimálja tevékenységüket. A SZETA esetében viszont az elvontabb, ideologikusabb legitimációs bázis helyén a rendszerkritika a legitimációs bázis: az egyenlőséggel önmagát legitimálni akaró pártállammal szemben az egyenlőtlenség konkrét szociológiai empirikus tényeinek a rendszerbe foglalása. S mint tudható: az 1956-os tradíciókból építkező plebejus baloldali hagyományokból éppúgy nem következik az 1990 utáni gazdasági–politikai modell, mint ahogyan az egyenlőtlenséget rendszerkritikai spektrumba állító SZETA-ból sem vezetnek utak az 1990 utáni helyzet megértéséhez.

A nyolcvanas évek második felére a hetvenes évek lengyel tapasztalatainak magyar adaptálása egyre lehetetlenebbnek tűnik. Az államhatalmon és az államkultúrán kívül szerveződő ellenállás és önvédelem koncepciója (osztálybázis hiányában) legfeljebb elméletileg, értelmiségi szubkulturális jelenségként jelenhetett meg. Ezt világosan tükrözi az ellenzék által ösztönzött szakszervezeti szervezkedések kudarca. Ez a fiaskó jelezte, hogy **a politikai rendszer reformja nálunk nem támaszkodhatott a különböző osztályokkal és rétegekkel kötött új konszenzusokra**, a demokrácia új konstitúciójának szociológiai bázisa pedig az értelmiségből politikaivá, a szocialista menedzser-

ből gazdasági elitte, s a kisvállalkozóból nagyvállalkozóvá alakuló elitcsoportokból áll. Maga a társadalom nem rétegződött át: *a kádárizmus legsúlyosabb öröksége a strukturálatlan, atomizált társadalom* (ahol a vesztesek rétegeihez tartozók egyénilig keresnek túlélési stratégiákat), s vele szemben az elit, amely kontinuos a nyolcvanas évek második felében kialakuló gazdasági (menedzser) elit átalakuló politikai elitjével. *Az értelmiségi elit rosszkedve éppen abból fakad, hogy sem szervesülni, sem függetlenné válni nem tudott a gazdasági és a politikai elit-től.* Ugyanakkor a „vesztes” rétegekhez ma már nem talál utat: amikor **a Társadalmi Szerződésben lefektetett öngazgatási elvet taktikainak minősítve kidobták a formálódó pártprogramokból**, elvesztették ennek az esélyét is. Hogy ebből az új dilemmából merre vezethet kiút, vagy egyáltalán vezet-e, az értelmiségi elit egyik legfontosabb kérdése ma, de egyben – jelen ismereteink alapján – megválaszolhatatlan.

Széljegyzeteim végén a magam részéről nyitva hagyom a kérdést.